

ה ר ב א ש ר ס ב ג

פיקוח נפש רוחני

- הקדמה ■ חילול שבת להצלה משמד: שיטת הרשב"א; שיטת התוספות; פסיקת ה"שולחן ערוך" ■ "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה": חילול שבת על עובר בן פחות מארבעים יום; חילול שבת על חיי שעה; חילול שבת להצלת תינוק שנשבה ■ האם דין הצלה רוחנית כדין הצלה גופנית?: השוואה בין הצלה רוחנית לבין הצלה גופנית; הבחנה בין הצלה רוחנית לבין הצלה גופנית ■ הצלה רוחנית של קטן משמד ■ הצלה רוחנית של מי שפשע ודין החילוני בימינו ■ חילול שבת של האדם כדי להציל את עצמו מבחינה רוחנית ■ הצלה רוחנית שהותר לחלל עליה את השבת

סיכום

הקדמה

"סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם" (קוהלת יב, יג). שלמה המלך עליו השלום מסיים את חיפוש המשמעות לחיים, שפתח בו את ספרו, במטרת החיים. וזה לשון רש"י על אתר: "כי לדבר הזה נברא כל האדם". אין מחלוקת שהיהדות רואה בחיי הרוח ערך עליון הקודם בחשיבותו גם לחיי הגוף, שהרי הם התכלית לחיי הגוף, והדברים פשוטים וידועים ונובעים מכל המקורות. עדיפות זו יש לה גם ביטוי הלכתי, כפי שאנו מוצאים למשל במשנה (בבא מציעא ב, יא):

אבדתו ואבדת אביו - אבדתו קודמת. אבדתו ואבדת רבו - שלו קודמת. אבדת אביו ואבדת רבו - של רבו קודמת. שאביו הביאו לעולם הזה, ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא.

המשנה מרחיבה דין זה גם לפדיון שבויים: האדם חייב לפדות את רבו המובהק קודם לאביו. ונאמר בתלמוד הירושלמי שפדיון חכם שנשבה קודם לפדיון מלך ישראל (ירושלמי, הוריות ג, ה).

מקור נוסף למעלה העודפת של חיי הרוח על חיי הגוף בא במדרש (תנחומא, פנחס, פרשה ד):

[ר' שמעון אומר:] שכל המחטיא את האדם יותר מן ההורגו, שההורגו הורגו בעולם הזה, ויש לו חלק לעולם הבא, והמחטיאו הורגו בעולם הזה ולעולם הבא. שתי אומות קדמו ישראל בחרב, מצרים ואדומים, שנאמר: "ארדוף אשיג אחלק שלל" (שמות טו, ט); "ויאמר אליו אדום לא תעבור בי, פן בחרב אצא לקראתך" (במדבר כ, יח). ושתיים בעבירה, מואב ועמונים. על אלו שקדמו בחרב, כתיב "לא תתעב אדומי" וגו' "לא תתעב מצרי" (דברים כג, ח). ועל אלה שקדמו בעבירה "לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'" (דברים כג, ד).

לאור הדברים הפשוטים הללו, היה נדמה כי בכואנו לעסוק בשאלת חילול שבת להצלת חייו הרוחניים של הזולת, שלא יחטא, נמצא לפחות מספר דומה של מקורות העוסקים בשאלת חילול השבת להצלה גופנית, אך אנו מוצאים את עצמנו נבוכים עקב מיעוט מקורות בפוסקים הראשונים והאחרונים בעניין זה ומחסור בגדרים ברורים בשאלות: מהו פיקוח נפש? מה הדין כשיש ספק? ועוד שאלות שנידונו בהרחבה בעניין פיקוח נפש גופני. יתרה מזאת, אף במקומות שנדרשו הפוסקים לעסוק בשאלות אלו, הם מיעוט, ואפילו נמנעו¹ מלהתיר בנימוק שמדובר בפיקוח נפש רוחני.

שאלה זו נעשתה רלוונטית מאוד בדורות האחרונים, כאשר לצערנו הרב, רבים מתרחקים מן התורה והמצוות, ויש שגם מתבוללים ומתנתקים לגמרי מעולם היהדות.

שאלות כגון נסיעה לבית הכנסת בשבת כדי לשמור על הזהות היהודית או הזמנת חילוני לשבת, ועוד שאלות ממין זה, כולן קשורות לעניין שאנחנו מנסים לבאר אותו.

1 כך לדוגמה: בשו"ת במראה הבזק, חלק ג, סימן לו, המסתפק אף באמירה לנכרי לצורך פיקוח נפש רוחני, ודן בעניין זה רק מצד שבות לצורך מצווה דרבים; בשו"ת רבבות אפרים, חלק ז, סימן תב, בשם הרב אויערבך, הנידון להלן, ליד ציון הע' 10, שלא ציין טעם להיתר; ובמאמרו של הרב פנחס גולדשמידט "עלייה מרוסיה בשבת" המעייין לד 1 (תמוז התשנ"ד), בהקדמתו לדברי הרב ישראל זצ"ל.

חילול שבת להצלה משמד

שיטת הרשב"א

הרשב"א נשאל בעניין אישה שנחטפה על ידי מומר יהודי כדי שתמיר את דתה, אם מותר לחלל שבת ולעבור על איסור מדאורייתא כדי להודיע לאביה שילך להצילה, ואם הדבר בגדר "ספק נפשות" אם לאו (שו"ת הרשב"א, חלק ז, סימן רסז):

והשיב שהדבר צריך תלמוד. ומכל מקום כך דעתי נוטה, שאסור, לפי שאין דוחין את השבת על הצלה מן העבירות, שאין אומרים לאדם: "עמוד וחטוא כדי שיזכה חברך". ואפי' איסורא זוטא לא שרי כדי להציל את חברו מאיסורא רבה... וההיא דניחא ליה למעבד חברו איסורא זוטא ולא ליעבד איסורא רבה עם הארץ על ידו קאמר.

לכאורה, הרשב"א אינו דן בשאלה העקרונית שנשאל עליה, אם הצלה רוחנית מעין זו היא בגדר ספק נפשות, ורק הסתפק באמירה ש"הדבר צריך תלמוד" (ועוד נעמוד על זה בהמשך דברינו). אולם על השאלה המעשית הוא משיב שיש לאסור חילול שבת עקב העיקרון ההלכתי שנלמד מן התלמוד (שבת ד ע"א):

גופא. בעי רב ביבי בר אביי: הדביק פת בתנור - התירו לו לרדותה קודם שיבוא לידי חיוב חטאת או לא התירו?... מתקיף לה רב ששת: וכי אומרים לו לאדם: חטא כדי שיזכה חבירך?!... אמר רב ביבי בר אביי: הדביק פת בתנור - התירו לו לרדותה קודם שיבא לידי איסור סקילה.

מן הסוגיה במסכת שבת, עולה שאסור לאדם לעשות אפילו איסור קל כדי להציל את חברו מאיסור חמור. לכן, אם הדביק חברו פת בתנור בשבת, לא התירו לאדם אחר לרדות את הפת ולעבור על איסור דרבנן, רדיית הפת, לפני שתיאפה הפת ויעבור חברו על איסור מן התורה, אפיית הפת. אולם לאדם שהדביק את הפת, התירו לעשות איסור דרבנן, הקל, קודם שיבוא לידי איסור מן התורה.

לפי עיקרון זה, טוען הרשב"א, אסור לאדם לעשות עברה ולחלל שבת כדי להציל את חברו מלעבור על איסור חמור, ואפילו המרת דת ועבודה זרה ועוד.

הרשב"א מקשה על דבריו מסוגיה אחרת בתלמוד (עירובין לב ע"ב):

רבי סבר: ניחא ליה לחבר דלעביד הוא איסורא קלילא, ולא ליעבד עם הארץ איסורא רבה.

רבי התיר לחבר להפריש שלא מן "המוקף", כלומר הסמוך, שהוא איסור קל, כדי שעם הארץ, האוכל מן התאנים שלו, לא יעבור על איסור אכילת טבלים, שהוא איסור חמור יותר. ויש כאן סתירה לסוגיית התלמוד במסכת שבת, שנאסר בה לעשות איסור קל כדי להציל את הזולת מלעבור על איסור חמור.

על זה עונה הרשב"א: יש הבדל בין מה שנאמר במסכת עירובין, שהחבר עצמו נותן את פירותיו לעם הארץ, ואם לא יפריש מהם אפילו שלא מן המוקף, יגרום לעם הארץ לחטוא, לכן התירו לו לעשות איסור קל כדי למנוע את עם הארץ מלהיכשל בגללו. אולם במסכת שבת, אין קשר בין מעשהו של מי שהדביק פת בתנור לבין חברו העומד בצד ויכול להצילו מאיסור, כיוון שלא חברו גרם לו להדביק את הפת, ולכן אסור לו לעשות אפילו איסור קל כדי להצילו מן העברה.

שיטת התוספות

התוספות על הסוגיה במסכת שבת מקשים גם הם מן הסוגיה במסכת עירובין ומתריצים תחילה כדעת הרשב"א (ד"ה וכי אומרים), ולאחר מכן מקשים גם מסוגיה אחרת (גיטין לח ע"א) בעניין מי שחציו עבד וחציו בן חורין, שכופים את בעליו לשחררו, אף על פי שאסור לשחרר עבד כנעני כדי לאפשר לו לקיים מצוות פרייה ורבייה.

התוספות מתריצים את הסוגיות בשני חילוקים, מצווה רבה ואונס.

שאני פריה ורביה, דמצוה רבה היא, כדמשני התם בר"א [=בר' אליעזר] שנכנס לבה"מ [=לבית המדרש] ולא מצא שם י', ושחרר את עבדו להשלימו לי': מצוה דרבים שאני.

יש הבדל בין מצווה רבה, דוגמת פרייה ורבייה, שלמענה מותר אפילו לעשות איסור כדי לזכות את הזולת, אולם בסוגיה בשבת אין מצווה רבה בהצלת מי שעשה את האיסור:

ועוד י"ל דדוקא היכא דפשע קאמר: וכי אומרים לו לאדם חטא כדי כו'.

התירוץ השני של התוספות מבחין בין מי שפשע, כגון מי שהדביק פת בתנור, שאסור לזולת לעבור אפילו על איסור קל כדי להצילו מתוצאות פשעתו, לבין מי שהוא אנוס, כגון עבד שחציו בן חורין, שהזולת גרם למצבו, שמוותר לעשות איסור קל כדי להצילו מן העברה או לזכותו במצווה.

פסיקת ה"שולחן ערוך"

ה"בית יוסף" מביא את מחלוקת הרשב"א והתוספות, מסיק כדעת התוספות, ומתיר לחלל את השבת כדי להציל את הבת שנחטפה מהמרת דתה, ואף מוסיף שיש כאן מצווה, ואפילו כופין את אביה להציל אותה בגלל המצווה החשובה העומדת על הפרק. וזה לשונו (בית יוסף, אורח חיים, סימן שו):

והשתא אם לתירוצא דמצוה רבה, הדבר ברור שאין לך מצוה רבה מלהצילה, שלא יפחידוה עד שתשתמד. ואם לתירוצא דמחלק בין פשע ללא פשע, הכא נמי לא פשעה. והילכך לחלל עליה את השבת, לפקח עליה שרי, ומצוה נמי איכא. ואי לא בעי למיעבד, כייפינן ליה. כדאשכחן במי שחציו עבד, שכופין את רבו כדי שלא יתבטל ממצות פריה ורביה, כי רבה היא. ואפילו לחלל שבת בדברים האסורים מן התורה, נראה דשפיר דמי. דלגבי שלא תשתמד ותעבור כל ימיה חילול שבת אמרינן: איסורא זוטא הוי.

לכאורה, לפי דברי ה"בית יוסף", נראה שדי באחד מן התירוצים של התוספות כדי להתיר, בגלל שזו מצווה רבה או מפני שלא פשעה, אלא שיש הבדל אם כופים את האב לעשות זאת, שלפי התירוץ של מצווה רבה, יש לכפות את האב להציל את בתו.

עוד יש לדקדק מדברי ה"בית יוסף", שאינם דומים לגמרי לתירוץ התוספות במצווה רבה. לדעת התוספות, נראה שדי במצווה רבה אחת או באיסור גדול אחד כדי להתיר לאדם לעבור על איסור קל כדי להציל את הזולת, אך ה"בית יוסף" מדגיש ש"נראה דשפיר דמי דלגבי שלא תשתמד ותעבור כל ימיה חילול שבת אמרינן: איסורא זוטא הוי", אינו אמור רק בהצלה מפני עברה מסוימת אלא בהצלה מפני חיים שלמים באיסור שבת.

וכן נפסק ב"שולחן ערוך" (אורח חיים, סימן שו, סעיף יד):

מי ששלחו לו שהוציאו בתו מביתו בשבת להוציאה מכלל ישראל, מצוה לשום לדרך פעמיו להשתדל בהצלתה. ויוצא אפילו חוץ לשלש פרסאות. ואי לא בעי, כייפינן ליה.

מלשון ה"שולחן ערוך", לא ברור אם הוא פוסק רק כתירוץ הראשון של התוספות, שמותר לעבור עברה מפני מצווה רבה, ולכן כופין אותו, או שמא הוא פוסק להתיר דווקא כששני התירוצים מתקיימים, שלא פשע וגם שיש בזה מצווה רבה.

הרמ"א על אתר מציין לדברי ה"שולחן ערוך" במקום אחר (רמ"א, אורח חיים, סימן שכח, סעיף י):

מי שרוצים לאנסו שיעבור עבירה גדולה, אין מחללין עליו השבת כדי להצילו (עיין לעיל סי' ש"ו) (בית יוסף בשם הרשב"א).

כלומר, ה"שולחן ערוך" פוסק כדעת הרשב"א, הפך דעתו בסימן שו.

האחרונים כתבו לתרץ את הסתירה הזו בארבעה אופנים.

א. שיטת הב"ח (אורח חיים, סימן שו). הבחנה בין הצלה מפשיעה לבין הצלה מאונס. לדעת הב"ח, יש להבחין בין דברי ה"שולחן ערוך" בסימן שו, שהחשש בו הוא שמא תמיר הנערה את דתה בגלל פחדה ותעבור על איסור עבודה זרה, לכן מותר להצילה מעוון חמור זה, שהוא בגדר מצווה רבה, כדעת התוספות, לבין דבריו בסימן שכח, שמדובר בו במי שאונסים אותו לעבוד עבודה זרה או לעבור על איסור, שאין עוון בידו, בגלל הכלל "אונס - רחמנא פטריה", שאין כאן הצלה מאיסור, ולכן פסק בזה כדעת הרשב"א להחמיר.

ב. שיטת ה"לבוש" (אורח חיים, סימן שו, סעיף יד). הבחנה בין הצלה משלוש העברות שנאמר בהן "ייהרג ואל יעבור" לבין הצלה משאר עברות. לדעת ה"לבוש", אין מושג של הצלה רוחנית, וגם ההצלה שמתיר ה"בית יוסף" לעשותה היא בגדר פיקוח נפש גופני לכל דבר, מפני שהנערה מצווה למסור את נפשה ולא לעבוד עבודה זרה, ולכן יש לחלל עליה את השבת כדי להצילה, וכן הדין בשפיכות דמים ובגילוי עריות, שגם בהן חל הכלל "ייהרג ואל יעבור". אבל בשאר עברות, שאין בהן הצלה גופנית, מפני שבהן חל הכלל "יעבור ואל ייהרג", אין היתר לחלל את השבת כדי להציל את הזולת מלעבור עליהן.

ג. שיטת הט"ז (אורח חיים, סימן שו, ס"ק ה). הבחנה בין הצלה מפשיעה תמידית להצלה מאונס חד פעמי. גם הט"ז מחלק בדומה לב"ח בין סימן שו, שמדובר בו בחשש לפשע, לבין סימן שכח, שמדובר בו לעברה באונס. אולם להבדיל מן הב"ח, הט"ז אינו מתיר רק הצלה מעוון חד פעמי של עבודה זרה, אלא "שאני הכא, שרוצים להמירה, ותשאר מומרת לעולם"², שבזה יש להצילה אף תוך חילול שבת. והוא אומר גם "דזה עדיף מפיקוח נפש", דהיינו שדין הצלה זו כדין הצלה גופנית, המותרת בשבת, ואפילו עדיפה ממנה. אם כן, נראה שלדעת הט"ז, יש כאן הבחנה כפולה, בסימן שו מדובר בהצלה מהרבה עברות (מומרת לעולם), ואילו בסימן שכח מדובר בהצלה מעברה אחת. הבחנה אחרת היא: בסימן שו מדובר בהצלה מעברה במזיד, ואילו בסימן שכח מדובר בהצלה מעברה באונס.

2 כך נראה גם מדברי הבית יוסף (אורח חיים, סימן שו). עיין לעיל.

ד. שיטת ה"מגן אברהם" (סימן שו, ס"ק כט). הבחנה בין הצלה מעברה תמידית באונס לבין הצלה מעברה חד פעמית באונס. ה"מגן אברהם" חולק על הב"ח, ומקשה על הבחנתו,³ לפי התירוץ השני של התוספות, שדווקא בפשע אסור לעשות איסור קל כדי להתיר איסור חמור. ומה שהתירו לעבור על איסור בשביל להציל את חברו מאיסור, הוא דווקא באונס. לכן אין הבדל מבחינה זו בין סימן שו לסימן שכת, ובשניהם מדובר בעברה באונס, אלא שבסימן שו, מדובר בהצלה לא רק מעברה יחידה של חילול שבת אלא בהצלה מחיים שלמים בחילול שבת, וה"מגן אברהם" מביא את דברי הגמרא ביומא, שנדון בהם לקמן, "דמוטב לחלל שבת אחת כדי שתשמור שבתות הרבה"; ואילו בסימן שכת, מדובר בהצלה מעברה יחידה שהאדם עושה באונס, וכיוון שהכלל הוא "אונס - רחמנא פטריה", אין כאן מקום להתיר חילול שבת בשבילה.

הרב ישראלי דן בהבדל בין תירוץ ה"ט"ז וה"מגן אברהם" (שו"ת חוות בנימין, חלק א, סימן יד). לדעתו, יש הבדל עקרוני בין שני התירוצים, אם אנו משווים בין הצלת נפשות מבחינה רוחנית לבין פיקוח נפש גופני, ואפילו כדברי ה"ט"ז, "ועדיפא מיניה", או שמא לפי דעת ה"מגן אברהם", יש לדון בזה רק לפי הגדר מתי אומרים לאדם לעבור על איסור קל כדי להציל את חברו מאיסור חמור.

פרשנותו של הרב ישראלי בדברי ה"ט"ז מובילה אותנו לחלק הבא במאמר. ה"שולחן ערוך" ושאר הפוסקים שהתירו (למעט הב"ח), ציינו כדבר פשוט שהצלה רוחנית של אישה משמד היא בגדר מצווה רבה, אולם נשאלת השאלה: מה מקור קביעתם זו? ומהו המקור לדברי ה"ט"ז שהצלה זו "עדיפא מיניה" מהצלת הגוף?

"חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה"

ה"מגן אברהם" מביא בתחילת דבריו את דברי ר' שמעון בן מנסיא בתלמוד: "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" (יומא פה ע"א-פה ע"ב). סוגיה זו עוסקת במקור ההיתר לחלל שבת להצלה גופנית. וזה לשונה:

וכבר היה רבי ישמעאל ורבי עקיבא ורבי אלעזר בן עזריה מהלכין בדרך, ולוי הסדר ורבי ישמעאל בנו של רבי אלעזר בן עזריה מהלכין אחריהן. נשאלה שאלה

3 הרב שאול ישראלי (עמוד הימיני, סימן יא, סעיף ט), מסביר את דעת הב"ח, המבחין בין אונס גמור לבין פשיעה גמורה ולבין פשיעה המסתעפת מאונס. לכן, ודאי שאין מדובר בפשיעה גמורה, שאסור לחברו לעבור על איסור כדי להצילו, אלא על פשיעה העלולה להסתעף בגלל האונס, שמה בגלל חששה תמיר את דתה ברצון.

זו בפניהם: מניין לפקוח נפש שדוחה את השבת... רבי שמעון בן מנסיא אומר: "ושמרו בני ישראל את השבת" (שמות לא, טז). אמרה תורה: חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה. אמר רב יהודה אמר שמואל: אי הואי התם, הוה אמינא: דידי עדיפא מדידהו. "וחי בהם" (ויקרא יח, ה), ולא שימות בהם. אמר רבא: לכולהו אית להו פירכא בר מדשמואל דלית ליה פרכא... וכולהו אשכחן ודאי. ספק מנא לן? ודשמואל ודאי לית ליה פירכא.

הגמרא מביאה סדרה של הוכחות וסברות של תנאים מדוע פיקוח נפש גופני דוחה שבת, ולאחר כל סברות התנאים, מביאה את סברתו של שמואל, "וחי בהם ולא שימות בהם", ומסיקה כי מן הראיות הקודמות לא ניתן להוכיח מה הדין בספק פיקוח נפש, להוציא ראייתו של שמואל.

לכאורה, לפי פשט הסוגיה, נראה כי ההלכה שפיקוח נפש וגם ספק פיקוח נפש דוחים שבת הייתה מסורה בידם, והשאלה היא רק מה מקור הלכה זו, ולכן משבח רבא את המקור שנסמך עליו שמואל, מפני שאין לו פרכא, לעומת המקורות האחרים, שאפשר לדחותם לפחות בנוגע לספק פיקוח נפש.

אולם ניתן גם להבין שיש כאן מחלוקת עקרונית בשאלת מקור הלכה זו, ויש מחלוקת הלכתית בין הדעות עם נפקא מינות נבדלות להלכה, ויש לעיין אם נפסקה הלכה ככל הדעות או רק כחלק מהן או שמא רק כדעת שמואל, שמשבח אותה רבא.

אנו נתמקד בעיקר בסברתו של ר' שמעון בן מנסיא, הנוגעת לענייננו, "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה", שעולה ממנה, כפי שאומר ה"מגן אברהם", שהתירו הצלה גופנית משום שיש בה גם משום הצלה רוחנית, "כדי שישמור שבתות הרבה".

לפי סברה זו, מסביר שם הרב ישראלי את דברי הט"ז, "ועדיפא מיניה", שהרי הצלת הגוף היא בשביל הצלת הנפש, "כדי שישמור שבתות הרבה", ולכן קל וחומר שמותר לחלל שבת להצלה רוחנית.

סברתו של ר' שמעון בן מנסיא מובאת גם בעוד מקומות כסברה פשוטה שאין עוררין עליה, כגון בסוגיית חילול שבת בתינוק בן יומו (שבת קנא ע"ב):

תניא. רבן שמעון בן גמליאל אומר: תינוק בן יומו חי - מחללין עליו את השבת. דוד מלך ישראל מת - אין מחללין עליו את השבת. תינוק בן יומו חי - מחללין עליו את השבת. אמרה תורה: חלל עליו שבת אחד כדי שישמור שבתות הרבה.

פיקוח נפש רוחני

ומעין זה גם בעוד שלושה מקורות: מכילתא דר' ישמעאל (כי תשא, פרשה א); תלמוד ירושלמי (יומא ה, ה); ומדרש תנחומא.⁴

מדברי האחרונים שנביא לקמן, נראה כי הראשונים הבינו שיש מחלוקת בין המקורות להלכת פיקוח נפש דוחה שבת.

האחרונים דנו בנפקא מינות שבין שיטת ר' שמעון בן מנסיא לבין שיטת שמואל.

חילול שבת על עובר בן פחות מארבעים יום

הנצי"ב בפירושו למכילתא (ברכת הנצי"ב, כי תשא, פרשה א, ד"ה ושמרו), אומר שהראשונים נחלקו בשאלה זו, ושורש מחלוקתם הוא בשאלה אם הם פוסקים הלכה כדעת ר' שמעון בן מנסיא בגמרא, ומותר לחלל שבת גם להצלת עובר בן פחות מארבעים יום, מפני שיש בהצלתו פוטנציאל לקיים שבתות הרבה, או שמא כדעת שמואל, שהכלל הוא "וחי בהם", המדבר דווקא על הצלת מי שנקרא אדם, ועובר בן פחות מארבעים יום עדיין אינו בכלל אדם, ואסור לחלל שבת להצלתו.

חילול שבת על חיי שעה

ה"אור החיים" כותב בפירושו לתורה:⁵

או ירצה על זה הדרך אימתי אמרתי לך לשמור איש ישראל אפילו בערך כבוד שבת, דוקא לעשות, פירוש באדם שישנו בגדר עמוד לעשות. אבל מי שודאי לא יקום ולא יגיע לשבת לשומרו, הגם שרפואות אלו יועילו לשעות או לימים, לא יחלל עליו שבת.

זאת אומרת, על חיי שעה, לפי סברתו של ר' שמעון בן מנסיא, אין מחללין שבת, ואילו לפי סברתו של שמואל, שהכלל הוא "וחי בהם", אף על דקה של חיים מותר לחלל את השבת.

חילול שבת להצלת תינוק שנשבה

ר' עקיבא איגר מסתפק בזה. וזה לשונו בחידושו (יומא פה ע"ב):

4 מדרש תנחומא (ורשא, יתרו, סימן ח). אולם מדבריו נראה שהוא חולק על דברי הגמרא, ומבין שגם לפי סברת ר' שמעון בן מנסיא, ניתן להתיר חילול שבת אף בספק פיקוח נפש. וזה לשונו: "וכל ספק נפשות דוחה את השבת שאמרה תורה: חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה".

5 אור החיים, שמות לא, טז. והביא את דבריו ה"מנחת חינוך" (מצווה לב, מוסך השבת, אות לט).

מה שכבודו משיג עלי במה שרצייתי לומר דעל תינוק שנשבה בין הנכרים דמחללים שבת, דכיון דברייתא יליף מ"ושמרו את השבת" וכו' - חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה, דלא שייך כן בתינוק שנשבה, דמסתמא ישתקע בין הנכרים, ואף דשמואל יליף לה "וחי בהם - ולא שימות בהם", מסתמא לא פליג בהא על הברייתא. עכ"ד.

ולבי מהסס בזה הרבה... וגם היא גופא קשיא, כיון דדרשינן "וחי בהם - ולא שימות בהם", מנא לן לומר דהוא דוקא היכא דישמור שבתות הרבה. ואי דאמרינן דהתורה הקפידה דוקא על חיות אדם שישמור מצוות, א"כ גם בעיקר ציווי להחיות נימא דנפש כזה מותר להרגו, דאין מצווין להחיות רק מי שיקיים מצוות. אלא ודאי דאמרינן דהתורה חסה על נפש מזרע ישראל, ה"נ נימא דהותר חילול שבת כדי להחיות נפש מזרע ישראל. והדבר בעיני קשה למאד להחליט כדעת כבודו נ"י.

כלומר, לדעת ר' עקיבא איגר, בניגוד לדעת המשיג, אפשר שלפי טעמו של שמואל, התורה חסה על נפש מ"זרע ישראל", אף אם לא ישמור מצוות.

לאור מחלוקת ראשונים ואחרונים זו בדברי ר' שמעון בן מנסיא ושמואל, מבאר הרב ישראלי גם את מחלוקתם של הרשב"א והתוספות בשאלה אם הלכה כדעת ר' שמעון בן מנסיא, ומותר לחלל שבת גם להצלה רוחנית, או שמא כדעת שמואל, וההיתר מוגבל רק להצלה גופנית (שו"ת חוות בנימין, שם; עמוד הימיני, סימן יא).

הפוסקים עסקו בהרחבה בכל הסוגיות הללו, ואין כאן מקום להאריך בזה, אך ברור שדעתו של ר' שמעון בן מנסיא נפסקה להלכה, לדעת רוב הראשונים והאחרונים, אם בניגוד לדעת שמואל אם כתוספת לה.⁶

האם דין הצלה רוחנית כדין הצלה גופנית?

השוואה בין הצלה רוחנית לבין הצלה גופנית

ר' שמואל סג"ל דן בספרו "נחלת שבעה" במי שנעלם, ושמע אביו שברח מן הבית כדי להתאסלם, ושאל אביו אם מותר לו לחלל עליו את השבת ולרכוב אחריו, אולי יוכל להניא אותו מלהתאסלם. ר' שמואל סג"ל מביא את דברי הרשב"א וה"בית יוסף", וחולק על דברי ה"בית יוסף". וזה לשונו (נחלת שבעה, תשובות, סימן פג):

6 ועיין בשו"ת ציץ אליעזר, הדין בנפקויות שבין הטעמים (חלק ח, סימן טו; חלק י, סימן כה).

ולי נראה דגם היכא שפשע כמו בנדון דידן נמי שרי לכתחלה, ואפילו לחלל שבת בדברים האסורים מן התורה. וגם הרשב"א לא החליט לאיסור, רק סיים שהדבר צריך תלמוד, ועוד לא השיב על שאלת השואל אם דחינן שבת מספק זה כדדחינן בספק נפשות. והרשב"א לא השיב על זה. ולי נראה דדחינן שבת מספק זה כמו גבי חולה, ואמרין טעמא: מוטב שיחלל שבת אחת ואל יחלל שבתות הרבה. וכל הזריז הרי זה משובח. וכל השואל הרי זה שופך דמים. ואפילו רבים יכולים לחלל שבת בשביל אחד החולה כדי שיוכל לשמור שבתות הרבה. ואין אומרים: וכי אומרים לאדם חטא בשביל שיזכה חבירך. ואין לומר דהיינו טעמא כתירוץ של התוס' משום דהחולה לא פשע. זה אינו, דאין מיתה בלא חטא. גם במפקח את הגל מחללינן שבתא אפילו על כמה ספק ספיקא, כמו שהארכתי לעיל בתשובה סימן ס"ב. ואין לומר דמיתה שאני. אם כן כל שכן הוא להציל נפשו מני שחת ממיתה נצחית לא כל שכן.

לדעת ה"נחלת שבעה", אין כאן דיון בשאלת עשיית איסור קל להצלת הזולת אלא דיון יותר עקרוני, אם דין הצלה רוחנית כדין הצלה גופנית. ומאחר שלפי דברי ר' שמעון בן מנסיא, התשובה לשאלה זו חיובית, אין אנו נזקקים להיתרים שכתבו התוספות. ודי בעובדה שיש ספק שאפשר להציל את האדם מרדת שחת, ממיתה נצחית, כדי להתיר לחלל עליו את השבת, כמו שאנו פוסקים בפיקוח נפש גופני, ואין כאן עניין לסוגיית "אין אומרים לאדם: חטא כדי שיזכה חברך". מכאן שאין להבחין בין זקוק להצלה שפשע לבין מי שלא פשע.

אמנם בהמשך דבריו הוא מביא עוד שני נימוקים להיתר לחלל שבת להצלת הנפש גם לשיטת התוספות לפי התירוץ הראשון: אם יש בזה מצווה רבה, מותר לעבור על איסור קל כדי להצילו, גם אם פשע; וגם אם פשע, פשיעתו דומה לאונס, מפני שלא פשע מתוך רצונו אלא כתוצאה מהסתה, בדומה לדברי הב"ח שהבאנו לעיל.

לפי דברי הרב ישראלי שהבאנו לעיל, גם הט"ז, ואולי גם הב"ח, הולכים באותה דרך ומשווים את ההצלה הרוחנית להצלה הגופנית. וכן אומר גם הגר"ז במפורש (לקמן), אף על פי שלמעשה לא התירו להציל בפשיעה גמורה, אלא רק באונס העלול להביא לידי פשיעה בצירוף העניין שמדובר בהצלה גדולה, מהמרת דת.

אמנם לפי שיטה זו, עדיין יש להסתפק: אם מקורה בדברי ר' שמעון בן מנסיא, הרי לפי הגמרא ביומא שהבאנו לעיל, לדעת ר' שמעון בן מנסיא, אין מחללים שבת בספק פיקוח נפש אלא רק בוודאי, הייתכן להתיר לחלל שבת במקרה זה, שיש ספק אם אפשר להציל את הבת מהמרת דת, אף בניגוד לרצונה, וקל וחומר בשאלה שנשאל ה"נחלת שבעה" על בן שברח מתוך רצון להמיר את דתו.

הגר"ז מיישב את הדבר באופן זה (שולחן ערוך הרב, קונטרס אחרון, סימן שו, הערה א):

ומכל מקום הכא בהצלת עבירה אם מחללין מספק, דהא אמרינן בגמ' וכו' פרק בתרא דיומא דדוקא מ"וחי בהם" מוכח דמחללין מספיקא, אבל משום שאמרה תורה חלל עליו... לא ידעינן בספיקא ע"ש. ומיהו בר"ן... מבואר בהדיא דמחללין אפילו בעובר מהאי טעמא. ואפשר דלכתר דגלי לן קרא דמחללין מספק גבי פקוח נפש, אם כן הוא הדין בשביל שישמור שבתות הרבה, שהוא חשוב גם כן כפיקוח נפש. ומיהו בר"ן דוחק לומר כן, הרי מותר להורגו. וצ"ע.

ונראה לפי שיטתו שאחרי ההשוואה בין פיקוח נפש רוחני לבין פיקוח נפש גופני, בעקבות דבריו של ר' שמעון בן מנסיא, ממילא אם נפסקה הלכה כשמואל בנוגע להצלת גופנית, שמחללים את השבת גם בספק ועל חיי שעה וכדומה, חלים אותם דינים גם בהצלה רוחנית.⁷

הבחנה בין הצלה רוחנית לבין הצלה גופנית

ר' יעקב ריישר דן גם הוא בסוגיה זו, בתשובתו לשאלה אם מותר לחלל שבת כדי למנוע יהודי מלעבור על איסור מוסרי, להלשין לשלטונות על יהודים אחרים, שטענו השואלים שהיה מורה הוראה שהתיר להם את הדבר (שו"ת שבות יעקב, סימן טז).

בתשובתו הוא מתייחס להיתרו של ה"נחלת שבעה", שלדעתו "מדד במדה גדושה להכריע נגד דעת הרשב"א והתוספת והש"ע בלי ראי' מספק' רק מסברת הכרס", ודוחה את ההשוואה בין פיקוח נפש רוחני לבין פיקוח נפש גופני, וטוען שהשאלה היא רק אם אומרים לאדם "חטא כדי שיזכה חברך", שאף על פי שאמרו חז"ל ש"גדול המחטיאו יותר מן ההורגו", התיירו לעבור עברה חמורה משום פיקוח נפש. לכן, רק באונס יש להתיר, כפי שכתבו ה"בית יוסף" והתוספות, משום מצווה רבה וכדומה:

וזה שמאבד עצמו לדעת בעולם הבא ודאי לא אמרינן חטא כדי שיזכה חברך, כי הוא פושע בעצמו, שבחר במות ולא בחיים, וכל אדם יש שני דרכים לפניו, ובחרת בחיים, רק דהמחטיא עונשו גדול.

נדון בנפקא מינה משמעותית בין שתי הגישות הללו.

7 ניתן היה לתרץ כאן על פי דעת רבן שמעון בן גמליאל (שבת קנא ע"ב) ומדרש תנחומא (עיין לעיל, הע' 4), שיש לחלל את השבת על הקטן, מפני שהוא עתיד לשמור שבתות הרבה, שדבריו של ר' שמעון בן מנסיא אמורים גם בספק פיקוח נפש, ולא רק בפיקוח נפש ודאי, בניגוד לדעתו של רבא ביומא. וגם לגבי העיקרון "חיי שעה", ניתן היה לומר שאין הכוונה בו דווקא לשמירת "שבתות הרבה" אלא למצוות רבות שהוא עשוי לקיים, ואת זה יכול לקיים גם ב"חיי שעה".

הצלה רוחנית של קטן משמד

ה"מגן אברהם" מסתפק בהמשך דבריו בשאלת הקטנה, אם מותר לחלל עליה את השבת כדי להצילה מלהמיר את דתה, מפני שמצד אחד, הקטן אינו עושה איסור, שהרי אין בית דין מצווין להפרישו, אך מצד שני, שמא יש לומר שהעיקרון שקבע ר' שמעון בן מנסיא, "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה", שייך גם בקטן, ומותר לחלל את השבת כדי להצילו.

לכאורה, דבריו של ה"מגן אברהם" תלויים בשיטות שהבאנו בפרק הקודם, לדעת מי שמשווים פיקוח נפש גופני לפיקוח נפש רוחני, ופוסקים שכשם שבפיקוח נפש גופני מותר לחלל את השבת גם על הקטן בגלל עתידו, גם בפיקוח נפש רוחני, יהיה הדין דומה.

אולם לשיטת מי שאומרים שהכול תלוי בשאלה אם מותר לעבור על איסור קל כדי להציל מאיסור חמור, במקרה דנן, שהקטן אינו עושה איסור, שאין אפילו מצווה להפרישו, אין לכאורה היתר להצילו מהמרת דתו.

אולם כל זה שייך רק בקטן העתיד לקיים מצוות, אך מה דין "תינוק שנשבה", שלכאורה לא ניתן לומר עליו "כדי שישמור שבתות הרבה".

ה"חתם סופר" דן בעניין זה. וזה לשונו (שו"ת, אורח חיים, סימן פג):

והכא זה התינוק שנמצא בעיר שרובה נכרים, שמותר בנבילות וטריפות ואינו מצווה על השבתות, ואפשר אסור לו לשבות כדין בן נח ששבת, דאזלינן בתר רוב נכרים, וא"כ איך נחלל שבת שישמור שבתות, והוא לא ישמור אפילו שבת א'? משום הכי כתבו התוס' דאין הטעם כדי שישמור שבתות הרבה אלא משום נפש מישראל. ואם קמי שמיא גליא שהוא מזרע ישראל, אף על גב שאינו משמר שבת אינו מחללו, כי כך דין תורתנו שנלך בתר רוב, כמו שאוכל סתם בהמה והיה טריפה בסתר, וקמי שמיא גלי' שזה אכל טריפה, אין בו עון אשר חטא. כי מי שמצווה והזהיר על הטרפה הוא צוה לנו לסמוך על הרוב. והכא נמי השי"ת צוה למיזל בתר רוב, ומותר לו לחלל שבת, ואין זה חלול, ומ"מ ישראל הוא, ואין הקדוש ברוך הוא חפץ במיתתו אפילו על המעוט, כנלע"ד פי' התוס'. וא"כ לכאורה אין מקום לספיקו של המג"א, דבפיקוח נפש אין הטעם שישמור שבתות הרבה רק לקיים נפש א' מישראל אפילו לא ישמור. והכא נמי האי קטן שיטמע בקטנותו וכשיגדל יהי' אנוס. ודינא הכי שאינו מחוייב למסור עצמו למיתה (אם לא משום ע"ז אם יהיה כן). וא"כ לעולם ישראל הוא. ומ"מ בההיא דמג"א נראה להקל משום דתחלתו באונס וסופו יהיה ברצון, ומצוה להצילו עתה.

למסקנה, מעלה ה"חתם סופר" שיש להקל, מפני שכשם שבפיקוח נפש רגיל לא הבחנו בין קטן לבין גדול, אף על פי שכרגע הוא פטור מן המצוות, וגם כשימות יהיה פטור מן המצוות, בכל זאת התירו להצילו, מפני שהתורה לא חילקה בזה, וחסה על חיי הקטן (ועיין לעיל, שיטת ר' עקיבא איגר). אם כן, לפי גישת מי שמשווים פיקוח נפש רוחני לפיקוח נפש גופני, גם בהצלה מהמרת דת אין להבחין בין הקטן לבין הגדול.

וכן פסק גם הגר"ז (שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סימן שו, סעיף כט), ונראה שהוא סבור כדעת מי שמשווה פיקוח נפש רוחני לפיקוח נפש גופני, על פי הסברו, שכיוון שלמדנו מן הפסוק "וחי בהם" שמותר לחלל שבת גם בספק וגם לצורך חיי שעה, ואפילו בתינוק שנשבה (ר' עקיבא איגר, המובא לעיל), ממילא גם הפסוק "ושמרו בני ישראל" מוסב גם על ספק פיקוח נפש, ואף על תינוק שנשבה.

עוד אפשר לומר שמדי ספק לא יצאנו, ואולי התינוק שנשבה יחזור יום אחד לחיק היהדות ויקיים שבתות הרבה, כמו שהראינו לעיל, שלפי כל השיטות, למעט שיטת הרשב"א, מותר לחלל את השבת לצורך הצלה רוחנית משמד גם אם התוצאה אינה מובטחת.

כדעת ה"חתם סופר" והגר"ז, פסקו גם: ה"אליה רבה" (סימן שו, ס"ק לג) וה"משנה ברורה" (סימן שו, ס"ק נו-נז). ומוסיף ה"משנה ברורה" (שער הציון, שם, ס"ק מט), שגם אם נתפתה הקטנה להמיר את דתה מתוך רצונה, הוי כאונס, מפני שפיתוי קטנה הוא בגדר אונס.

ה"נשמת אדם" מבחין בין הצלה ודאית של הקטן מאיסור, שמותר לחלל עליו את השבת ולעבור אף על איסור מדאורייתא, לבין ספק הצלתו מאיסור, שאז מותר לחלל עליו את השבת ולעבור רק על איסור מדרבנן (כלל סח, סימן יג). והוא מוכיח את ההבחנה מדברי הגמרא (יומא פה ע"ב), שעולה מהם שהמקור להיתר לחלל את השבת כדי להציל את הקטן מאיסור, כפי שכתבנו לעיל, הוא רק בהצלה ודאית ולא בספק הצלה (ועיין לעיל בדברי הגר"ז, כיצד הסביר את העניין).

הצלה רוחנית של מי שפשע ודינו של החילוני בימינו

להלן סיכום השיטות שהבאנו לעיל בהצלה רוחנית של מי שפשע:

א. ה"נחלת שבעה" מתיר לחלל את השבת גם כדי להציל את מי שפשע ומבקש להמיר את דתו.

ב. הב"ח והט"ז מתירים לחלל שבת גם על תחילתו באונס וסופו ברצון, מפחד או ייאוש או הרגל עתידי. ונראה מדבריהם שבפשעה גמורה אסור לחלל את השבת.

ג. ה"מגן אברהם" אוסר לחלל את השבת, אף באיסור מדרבנן, להצלת מי שפשע.
ד. ה"אליה רבה" וה"משנה ברורה" סבורים, לפי התירוץ הראשון בתוספות, שאם מדובר במצווה רבה, כגון הצלה משמד, מותר להציל גם את מי שפשע. לכן, אפשר לסמוך על דבריו ולהתיר לחלל את השבת ולעבור על איסור מדרבנן כדי להציל את מי שפשע.
כידוע, נחלקו הפוסקים בשאלת דינם של החילוניים בימינו: יש פוסקים שהתייחסו אל מחללי השבת בפרהסיא כפושעים גמורים;⁸ ויש מי שמתייחסים אליהם כתינוק שנשבה.⁹ אם כן, לפי מה שהבאנו בפרק הקודם, אם דין החילוני כדין תינוק שנשבה, לדעת רוב האחרונים, מותר לחלל עליו את השבת ולעבור גם על איסור מדאורייתא כדי להצילו הצלה רוחנית, כגון מפני שמד.
ואף לשיטת מי שפוסקים שדינו כפושע גמור, גם הם מודים שתחילתו באונס, שגדל בסביבה חילונית, ואחר כך בחר להמשיך בדרך שהורגל בה, לאחר שראה גם את הדרך השנייה. אם כן, לדעת ה"נחלת שבעה" והב"ח והט"ז, גם על החילוניים שבימינו, מותר לחלל את השבת לצורך הצלה מן השמד.
וגם אם נאמר שדינם כדין פושעים גמורים שתחילת מעשיהם בפשיעה, לדעת רוב האחרונים מותר לחלל את השבת ולעבור על איסור מדרבנן כדי להצילם משמד רוחני (אליה רבה, משנה ברורה ועוד).

חילול שבת של האדם כדי להציל את עצמו מבחינה רוחנית

לכאורה, כל השיטות שדננו בהן לעיל עוסקות בחילול שבת על ידי אחרים לצורך הזולת שזקוק להצלה רוחנית, ונשאלת השאלה: מה דין מי שפשע ורוצה לחלל את השבת כדי להציל את עצמו?

לכאורה, גם הרשב"א, שאסר על אב לחלל את השבת כדי להציל את בתו מן השמד, מן הטעם "אין אומרים לאדם: חטא כדי שיזכה חברך", מודה בנידון שלפנינו שמותר לאדם לחלל את השבת כדי להציל את עצמו מבחינה רוחנית, שהרי במסקנה בסוגיה שם התירו

8 ראה למשל: שו"ת ישכיל עבדי, חלק ח, סימן יט; אמיר משיח "הלעיטהו לרשע וימות' במשנתו של הרב אלישיב" מורשת ישראל 9 (התשע"ב), עמ' 131-148.

9 ראה למשל: שו"ת בניין ציון החדשות, סימן כג: חזון איש, יורה דעה, הלכות שחיטה, סימן ב: הרב צחי הרשקוביץ "תינוק שנשבה ומעמד החילוני במשנה הרב שמואל וזנר" דיני ישראל כח 223 (התשע"א).

למי שהדביק פת בתנור בשבת לרדות אותה קודם שתיאפה, ולעשות איסור קל, כדי להציל את עצמו מאיסור חמור.

נמצא לפי זה שמי שרוצה להציל את עצמו מהמרת דת, אף על פי שעשה זאת מתוך רצונו, מותר לו לחלל את השבת ולעבור על איסור מדאורייתא כדי להציל את עצמו.

וכן מבחין ה"גדול" ממינסק, ר' ירוחם יהודה ליב פרלמאן (אור גדול, סימן א):

אף דלכאורה נראה לחלק דאף אם אין מחללין שבת עבורו היכא דבעצמו הביא הסכנה עליו, היינו דוקא שאַחַר יחלל עבורו, אבל הוא בעצמו אף בכהאי גוונא שרי לחלל, והוי ממש דומיא למה שכתבו הראשונים לענין חטא כדי שיזכה חברך, דהיכא דפשע לא אמרינן חטא כדי שיזכה חברך, אבל הוא בעצמו רשאי לחטוא כדי שיזכה, והכי נמי לענין חילול בפיקוח נפש היכא דפשע בעצמו.

לפי דבריו, אפשר שניתן להתייחס מחדש לשאלת הזמנת חילוני בשבת, אם המטרה היא לקרבו לתורה ולמצוות, ואם לאותו חילוני מותר לנסוע בשבת כדי להציל את נפשו, גם מי שמזמין אותו לא יעבור על לאו ד"לפני עיוור", וגם לא יהיה בבחינת "מסייע לדבר עברה".

אולם צריך לעיין עיון גדול בשאלה אם כוונת החילוני היא להתקרב ליהדות או רק לשמור על קשרים טובים עם שכנו הדתי. האם העובדה שתיכנן התקרבותו ליהדות כתוצאה מן המפגש, די בה כדי להפוך את נסיעתו ל"הצלה רוחנית"? או שמא צריך שיתכוון במפורש לזה.

לפי זה, נראה שאין לקבוע מסמרות וכללים בעניין זה, ויש לברר בכל מקרה לגופו במה מדובר, ואם ניתן להתייחס אליו כאל הצלה עצמית.

שאלה דומה נשאלה בשו"ת במראה הבזק בעניין עידוד יהודים להגיע לבית הכנסת בשבת, אף על פי שידוע שהם עתידים לנסוע ברכב לבית הכנסת, ואסרו את הדבר משום "לפני עיוור" (חלק א, סימן לא). אולם במקום שיש חשש להתבוללות, נפסק שם שיש להעלים עין מנסיעתם בשבת, אך אסור לעודד אותם לעשות כן, תוך הדגשה שיש לעשות זאת בזהירות ובאחריות כדי שלא לפרוץ את גדר השבת.

הרב אפרים גרינבלט מביא את מכתבו של הגרש"ז אויערבך, המתיר להזמין יהודי הגר חוק מביית הכנסת בשבת ולהציע לו ללון במקום קרוב, ואם אינו רוצה, אין צריך לומר לו

להימנע מלבוא, או אפילו לומר לו שאסור להגיע לבית הכנסת ברכב (שו"ת רבבות אפרים, חלק ז, סימן תב).¹⁰

הרב משה שטרנבוך דן בעניין מי שרוצה להזמין את הוריו לשבת כדי לקרבתם לדת, מפני שהוא חושב שהוא עשוי להשפיע עליהם לטובה, וטוען שאין בזה איסור "לפני עיוור", אם הכוונה לטובת האדם, אלא רק אם מתכוונים לרעתו, להחטיאו, ובנידונו הכוונה היא לחזקו ולקרבו לשמירת המצוות (שו"ת תשובות והנהגות, חלק א, סימן שנח). בשולי דבריו, הוא אף רומז לעניין פיקוח נפש רוחני, ובייחוד של קרובים, כפי שהבאנו לעיל, שהאב חייב לחלל את השבת כדי להציל את בתו מן השמד.

הצלה רוחנית שהותר לחלל עליה את השבת

נראה לעניות דעתי שיש נפקא מינה בין השיטות שהבאנו לעיל: לפי הגישה המשווה פיקוח נפש גופני לפיקוח נפש רוחני, מדובר בסכנת "מיתה רוחנית" ולא רק בקלקול או התרחקות; ואילו לפי הגישה השוקלת איסור זוטא לעומת איסור רבה, גם קלקול העלול לגרום לעשיית עברות רבות או סכנת התרחקות מן הדת וכדומה, גם הם בגדר איסורא רבה לעומת חילול השבת. לכן, עלינו לעיין בשאלה מתי התירו הפוסקים הצלה רוחנית לפי הגדרים בדבריהם שהבאנו לעיל.

המרת דת. בזה אין מחלוקת בין הגישות, ומדובר בהצלה רוחנית משמעותית או באיסורא רבה בהשוואה לחילול שבת.

ונראה לעניות דעתי שניתן להוסיף לזה גם מקרים של חשש להתבוללות או עזיבה מוחלטת של חיי מצוות וניתוק מן החיים היהודיים, כמו שנראה לדייק מלשון ה"בית יוסף" (אורח חיים, סימן שו): "שלא תשתמד ותעבור כל ימיה חילול שבת אמרינן איסורא זוטא הוי". לדבריו, העניין הוא שמדובר בחילול שבת אחד לעומת חילול שבת פעמים רבות, אם לא יצילו אותה. לכן, גם במצבים שתיארנו לעיל, מדובר בחילול שבת אחד מתוך סיכוי להציל את הזולת מלעבור הרבה עברות.

הרב ישראלי מדייק מדברי ביאור הגר"א (אורח חיים, סימן שו, ד"ה מי ששלחו), "משא"כ כה"ג להביאה לכלל ישראל", עיקרון נוסף על דברי ה"בית יוסף", המחזק את דברינו, שאין מדובר רק בריבוי שבתות לעומת שבת אחת, אלא בנייתוק מכלל ישראל ועזיבת כל המצוות (עמוד הימיני, סימן יא, קיא ע"א).

10 באופן דומה אומר הרב פנחס גולדשמידט, שו"ת זכרון בספר (התשנ"ה), סימן יג, על פי שו"ת איגרות משה.

לעומת זאת, יש מי שמסתייג מהרחבה זו, כגון הרב פנחס גולדשמידט, רבה של מוסקבה, המסתייג במאמרו העוסק בעליית יהודי ברית המועצות בשבת מהרחבת גדר "המרת דת" ויישומו גם כשאין סיכוי לקיום מצוות רבות או אף ניתוק מן החיים היהודיים. וזה לשונו:¹¹

ואם יבוא הטוען ויטען שעצם הישארותם תחת רשות המועצות הוא בגדר של יוצא לשמד ועומדים להיטמע בין הגויים, משא"כ כשיעלו ארצה לא יתבוללו אע"פ דלא יהפכו לשומרי מצוות, אין זו טענה. כי אם כן היה מקום להעלות את כל יהודי הגולה בשבתות, מכיוון שידוע שבני הגולה הרחוקים מתורה מועדים להיטמע בגויים מהר יותר מאשר אלה שאינם שומרי מצוות בארץ.

אמנם קשה להבין את ההשוואה שהוא עושה לשאר יהודי הגולה, שהרי אי אפשר להשוות בין העלאת יהודים ממקום שבכל רגע עלולים להיסגר שערי, והזריז לצאת משם הרי זה משובח, ואפילו בשבת, לבין מקום שאין חשש זה, ואפשר להמתין ולהעלות אותם בימי חול. וזה בדיוק תורף טענתו של הרב ישראלי.

חילוניות וזהות יהודית. אפשר שדבר זה תלוי בשאלת התייחסותנו לחילוניות. אם החילוניות היא בגדר "כפירה", דין הצלה ממנה על ידי קירוב האדם וכדומה כדין הצלה מהמרת דת של מי שפשע או תינוק שנשבה, כפי שהבאנו לעיל, וכל פעולה כזו יכולה להיות בגדר "מכה בפטיש" העשויה לגרום לחילוני להחליט לחזור בתשובה. אולם אם אנו מתייחסים לחילוניות כאל דבר מורכב הרבה יותר, שיש בו צדדים חיוביים ושליליים, וה"קירוב" לא נעשה במטרה להחזיר את החילוני בתשובה גמורה, אלא רק לחזק את הזהות היהודית שלו ושורשיו כדי ליצור בסיס איתן לקשר בין הפרטים בעם ישראל, כדי שלא ניהפך חס ושלום לשני עמים, הרי שמדובר בשיקול מעבר להצלה פרטית, ואולי הוא בגדר הצלת רבים, שנדון בה להלן.¹²

חשש קלקול והתרחקות מן הדת. כאן לכאורה הדבר תלוי בשיטות הפוסקים שנזכרו לעיל. לשיטת ה"מגן אברהם", אם מדובר בעשיית עברה אחת כדי למנוע הרבה עברות, יש מקום להקל. לעומתו, ה"ט"ז והגר"ז הקלו רק בהמרת דת (וכל הדומה לה), מפני שהיא מעין מיתה רוחנית, ואילו קלקול או התרחקות אינם בגדר מיתה רוחנית, ודינו כדין חולה שאין בו סכנה בשבת, שאסור לחלל עליו את השבת באיסור מדאורייתא.

11 לעיל, הע' 1.

12 ראה למשל מאמרו של הרב משה בארי "הזמנת חילוני ללימוד תורה בליל שבועות" צהר לח 17 (התשע"ה), בשם אליעזר שביד בשאלה מהו "פיקוח נפש לאומי".

פיקוח נפש רוחני

עברות שדינן "ייהרג ואל יעבור". נראה שאין מחלוקת בין הפוסקים כשיש חשש שימסור האדם את נפשו כדי שלא לעבור על עברות שדינן "ייהרג ואל יעבור", שהוא בגדר פיקוח נפש רגיל לכל דבר, ולכן ודאי שיש לחלל את השבת כדי להצילו (ועיין בשיטת ה"לבוש" שהבאנו לעיל).

עברה שחייב עליה כרת. ר' משה פיינשטיין דן בעניין זה (שו"ת איגרות משה, אורח חיים, חלק א, סימן קטז; ומעין זה כתב גם בדיברות משה, שבת, סימן ג). לדבריו, התוספות סבורים שגם עברות שעונשן כרת הן בגדר פיקוח נפש ממש, כיוון שעונשן הוא קיצור חיי האדם, ולכן מותר לחלל את השבת אפילו בשביל עברה אחת כדי להציל ממש את חיי מי שעובר עליהן, אך לדעת הפוסקים שאינם רואים בהן פיקוח נפש ממש (הוא טוען שכך סובר בית יוסף בסימן שו, ולכן הוא נזקק להדגיש את חומרת ההמרה), אין כאן איסורא רבה, בהשוואה לחילול שבת, ואסור לחלל את השבת כדי להציל את האדם מלעבור עברה אחת, אף אם היא חמורה עד מאוד.

הצלה רוחנית של הרבים. הרמב"ם דן בעניין זה. וזה לשונו (משנה תורה, ממרים, פרק ב, הלכה ד):

וכן אם ראו לפי שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה כדי להחזיר רבים לדת או להציל רבים מישראל מלהכשל בדברים אחרים, עושין לפי מה שצריכה השעה. כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו, כך בית דין מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצות לפי שעה כדי שיתקיימו [כולם]. כדרך שאמרו חכמים הראשונים: חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה.

הרמב"ם סובר שמותר לבית דין לבטל בהוראת שעה מצוות עשה או לעבור על מצוות לא תעשה "כדי להחזיר רבים לדת או להציל רבים מישראל להכשל מדברים אחרים". והמקור לדבריו הוא דברי ר' שמעון בן מנסיא המתיר הצלה רוחנית.

מדברי הרמב"ם ניתן להבין שמדובר אף במי שפשע, שהרי הוא אומר "כדי להחזיר רבים לדת", דהיינו מותר בהוראת שעה אפילו לעבור על איסור כדי להציל את מי שהתרחקו מן הדת וכדומה ולהחזירם אל הדת.

הרשב"א, בחידושו על סוגיית "הדביק פת בתנור", מקשה כמו התוספות מסוגיה במסכת גיטין הדנה במי שבעל כנענית שחציה שפחה וחציה בת חורין, שכפו את בעליה לשחרר אותה, אף על פי שלכאורה אין כאן מצווה, ואסור לשחררה. וזה לשונו (שבת ד ע"א, ד"ה הדביק):

והיא אמתא דהוו עבדי בה אינשי איסורא, משום שהרבים היו נכשלין בה התירו לו לשחררה וכפוהו.

מדברי הרשב"א עולה שכפו את האדון לשחרר את שפחתו על אף האיסור, "משום שהרבים היו נכשלין בה", ונראה שגם לשיטתו, שהוא אוסר חילול שבת כדי להציל מהמרת דת, מדובר רק בהצלת היחיד, אך בהצלת רבים ממכשול, גם הרשב"א מודה שמותר להציל אפילו את מי שפשע.

אם כן, נראה לכאורה שאם מדובר בהצלת הרבים, אין מחלוקת בין הפוסקים שאפשר להשתמש בהיתר זה, ומכאן פתח לדיון בשאלת יחסי דתיים וחילוניים במדינת ישראל ובשאלה אם יש בעידוד היחסים האלו משום הצלת רבים.

סיכום

שאלת ההצלה הרוחנית בשבת נעשית יותר ויותר רלוונטית בדורנו. הזמנת חילוניים לאירוח בשבת או לשיעור תורה, נסיעה לבית הכנסת בקהילות מרוחקות בחוץ לארץ, פעילויות לציבור החילוני בשבת, כשידוע שיש משתתפים שיחללו את השבת כדי להגיע אליהן, ועוד כהנה וכהנה. שאלות אלו ואחרות מציבות בפנינו אתגר הלכתי לא פשוט.

בספרות הפוסקים יש שתי גישות בשאלת היחס לפיקוח נפש רוחני: גישה המשווה פיקוח נפש רוחני לפיקוח נפש גופני; וגישה שאינה משווה ביניהם, ודנה רק בשאלת הצלת הזולת מלעבור עברה על ידי עשיית איסור קל כדי למנוע איסור חמור.

הפוסקים דנו בגדרים שניתן ללמוד מהם לשאלת הצלה רוחנית של חילוניים בימינו, בעניינים הנוגעים לנזקק להצלה, כגון מידת הפשיעה שלו או אם מדובר ביחיד או רבים, וכן בעניינים הנוגעים לסוג האיסורים וחומרתם, הן של המציל הן של הנזקק להצלה.

עם זאת, נראה שנמנעו הפוסקים מלסרטט גבולות ברורים בעניינים אלו, והעדיפו להזדקק לעקרונות אחרים בכל עניין כדי להתיר בגלל המורכבות הגדולה והקושי העצום להגדיר למשל מהי הצלה רוחנית או מהו איסורא רבה, שיהיה חמור יותר מחילול השבת.

מכל מקום, אי אפשר לשלול לגמרי את השימוש בעקרונות וביסודות הללו רק בגלל חשש זה או אחר, וחובה על מי שפוסק בעניינים אלו, שגם השיקול של פיקוח נפש רוחני יעמוד לנגד עיניו בכאן לדון בשאלות כבדות משקל אלו, שהן בגדר "דיני נפשות" ממש.

פיקוח נפש רוחני

ואם אכן הפוסק משוכנע שמדובר בפיקוח נפש רוחני, לפי הגדרים שהבאנו לעיל, יש לו על מי לסמוך, ואסור לו להסס מלהיזקק לעקרונות הללו, ממש כשם שאסור לו להסס בעניינים שהם בגדר פיקוח נפש גופני.